

ПОХОДЖЕННЯ ТЮРКСЬКОГО АСТРОНІМА *ÜLKER* “СТОЖАРИ”

У сузір'ї Тельця знаходиться астеризм (розсіяне зоряне скупчення) Плеяди, відомий у давніх тюрків як *Ülkär*, а в Україні як *Стожари*. Окрім первинного значення “Плеяди” загальнотюркський астронім *Ülker* (اولكر), в деяких мовах набув вторинних значень: “Велика Ведмедиця” і “Мала Ведмедиця” у тувинців (*Üger*) та якутів (*Ürgel*), “Качине Гніздо” у якутів, “Оріон” у чувашів (*Ёлкер*), апелюючи “зірка” або “сузір'я” в турецьких (*ülger, ürker*) та туркменських (*hürkör*) діалектах [Севортян 1974, 630 – 631].

В народному уявленні Плеяди є окремим сузір'ям. У складі Плеяд налічується близько п'ятисот зірок, з котрих неозброєним оком видно лише від шести до дев'яти. У пов'язаних з астеризмом легендах і в його назві у різних народів фігурує, як правило, число “сім”, наприклад, російське *Семизвездие*. У давньому Перу Плеяди вважалися сімома очима бога Віракочі, що спостерігали за врожаєм [Lehmann-Nitsche 1925, 16, 18]. У хакасів *Хан Чітетей* (зірка Арктур; *Стріла Хана Чітетей* – Полярна зірка) є батьком *Семи Сестер* (Плеяди) і женеться за *Сімою Братами* (Велика Ведмедиця), що викрали одну з його дочок [Карпенко 1981, 68]. За міфами давніх греків, сім сестер (Тайгета, Електра, Алкіона, Астеропа, Майя, Меропа та Келено), дочки титана Атланта й океаніди Плейони, переслідувані мисливцем Оріоном, перетворилися на голубів, а Зевс переніс їх на небо у вигляді сузір'я [Мифологический словарь, 436].

З давніх-давен Плеяди служили людям небесним орієнтиром у часі та просторі [Серафимов 1898]. Ще Одисей прямував за ними свій корабель:

*Радостно парус напруг Одиссей и, потутному ветру
Вверившись, поплыл. Сидя на корме и могучей рукою
Руль обращаая, он бодрствовал; сон на его не спускался
Очи, и их не сводил он с Плеяд, с нисходящего поздно
В море Воота, с Медведицы, в людях еще Колесницы
Имя носящей и близ Ориона свершающей вечно
Круг свой, себя никогда не купая в водах океана.
С него богиня богинь повелела ему неусыпно
Путь соглашать свой, ее оставляя по левую руку.*

[Гомер. Одиссея. Песнь V, 269-277/ Пер. В. Жуковского]

Гесіод (VIII/VII ст. до н.е.) радив після появи на небі Плеяд розподіляти польові роботи. З появою Плеяд на небі у травні у древніх греків розпочинався сезон мореплавства, що тривав до їхнього заходу, коли, як зазначив Пліній Старший (27 – 79), починали дути холодні північні вітри [Грейвс 1992, 124]. Британський математик і фізик Р. Пенроуз (Roger Penrose) виявив, що храм Партедон в Атенах астрономічно орієнтовано на Плеяди близько 1150 року до н. е. [Ларичев 1986, 126]. Російські діалектологи записали таке спостереження: “Стожары высоко горят, уже много ночи”, – а в романі П.Мельникова-Печерського “У лісах” є зауваження: “Стожары сильно наклонились к краю небосклона, значит, ночь в исходе, утро близится” [Карпенко 1981, 50]. У “Словнику тюркських мов” Магмуда Кашгарського (X ст.) говориться: *yana kördi ülker savulmuş başı* “він знову побачив основу Плеяд, що схилилася [до виднокраю]” [Древнетюркский словарь 1969, 625]. У башкирів є приказка про прихід спекотної пори року: *Ölkär ergä töşkändä, hıyır huğa töşör* “Стожари на виднокраї, корови у воді” [Башкирско-русский словарь, 483]. Декілька народних прикмет, пов'язаних з Плеядами

навів К.Юдахін в укладеному ним унікальному словнику киргизької мови: *Ürkör qulca ayının birinde qulpuğa kiret, tekenin onunda çığat* “Стожари у першій день місяця *кулджа* (червень) ховаються, на десятий день місяця *теке* (липень) з'являються”; *Ürkör oop, cil keldi* “Стожари схилились, весна прийшла”; *Ürkör çıqtı – çöp ürket* “Стожари з'явилися – трави пишно піднялися”; *Ürkör töböndön ooğanda* “за північ (*взимку*)”, букв. “коли Стожари від маківки схилились”; *Ürkör töböğdö kelip qalıptır* “вже північ (*взимку*)”, букв. “Стожари досягли маківки”; *Ürkör cambaşqa tüştü* “Стожари схилились до заходу (*тіл ранок*)”; *el catarda Ürkör cambaşqa tüşsö, cazğa taandıq bolğonu* “якщо на початку ночі Стожари схилиються до заходу, значить наступає весна” [Киргизско-русский словарь 1965, 824]. У киргизів існував давній лік часу за Плеядами, у котрому термін *toğool* (букв., “зближення, зіткнення”) значив “час, коли місяць і сузір'я Плеяди стоять на відстані один від одного і один навпроти одного”; одна з фаз місяця називається *ay toğodu*, букв. “місяць зблизився (з Плеядами)” [Киргизско-русский словарь 1965, 740]. В залежності від кількості днів, на котрі Стожари (*Ала қалтар*) випереджали у лютому (*нарас ~ нурас*) Місяць, чуваші визначали, через скільки тижнів зійде сніг; вони також вважали, якщо сузір'я *Елкер* (Плеяди) та Місяць пройдуть у березні далеко одне від одного, то буде високий овес, а якщо близько, то – низький [Юхма 1980, 266-267]. В киргизькій мові *ürkördöy* (астронім *Ürkör* з афіксом подібності *-döy*) значить “небагато (*про людей*)”, “невелика, але тісна група”, букв., “подібний до сузір'я *Ürkör*” [Киргизско-русский словарь, 1965, 824]. Астронім вживається у тюркському антропоніміконі: жіноче ім'я *Ulker* у кримських татар [Озенбашлы 1992, 37].

Наведені приклади показують, що в культурі тюркських народів сузір'я Плеяди займало чинне місце, тому інтерес до походження його загальнотюркської назви виходить далеко за межі етимології.

В “Етимологічному словнику тюркських мов” [Севортян 1974, 630 – 631] наведені різні етимології загальнотюркського астроніма *Ülker*:

Л.Базен (L.Bazin) пояснює його як “розділяючий”, “ділячий” від інтенсивної форми **ül-k-* дієслова *ül-* “ділити”, посилаючись на аналогічне значення назви сузір'я в деяких мовах;

Ю.Немет (J.Nemeth) вважає первісним варіант не з *-l-*, а з *-r-* (турецьке діалектне *Ürker*, туркменське діалектне *Hürkör*, киргизьке *Ürkör*), пояснюючи його з *ür-* “дути” + афікс *-kör* із значенням схильності або здатності до дії;

К.Брокельман (С.Brockelmann) розглядає *Ülker* як дієприкметник, утворений від **ülkä-* “розділяти”, “ділити”, а також пояснює форму *Ülkär* як “купа”, порівнюючи її з *ülkür* “компактний”, “постійний”;

Дж.Клаусон (G.Clauson), пояснює астронім з військового терміна *ürker* “засідка” у Санглях [Sanglay].

Запропоновані етимології непереконливі щодо словотвору та семантичної типології. Назви сузір'я Плеяди в різних мовах світу є конкретними: “сім зірок”, “шість зірок”, “безліч”, - або метафоричними: “птахи (ластівки, голуби, ворони, папуги)”, “пташине гніздо”, “звірі (вівці, козенята, собаки, лисиці)”, “комахи (бджоли, мурахи)”, “жінки (сім сестер, баби)”, “очі”, “решето”, “сито”, “личак” [Карпенко 1981, 52 – 53]: давньогрецьке *Πελειάδες ~ Πλειάδες* “голубки” (*πέλειαι* “дикий голуб”) [Серафимов 1898], новогр. *Πούλια* “птахи”, “курчата” (*πουλί* “птах”, “курча”), французьке *Poussinière* (“Клітка для курчат”), німецьке *Gluckhenne* (“Квочка”), угорське *Fiastyúk* (“Курка з курчатами”), румунське *Găinușă (găinușă* “курочка”, “рябчик”, “тетеря”, “хрущ”), гагаузьке *Klôçka yıldızı (klôçka* “квочка”, *yıldız* “зірка”), сербськохорватське *Влашићи, Власи* (“Волосся”, пор. турецьке *Ülker* “Плеяди” і *ülker ~ ülger* “пушок на плодах”, “ворс”), фінське *Seulaset* (множина від *seula* “решето, сито”), чуваське *Ала салтар* (*ала* “решето, сито”, *салтәр* “зірка”), українське *Стожари* і російське *Стожары* (*стожар* “жердина, встромлена у землю посеред стогу, щоби він не хилився”) [Даль, 1956, 326], укр. *Квочка з Курчатами*, рос. *Волосыны в Афанасія Никитина* [Карпенко, 1981, 50], *Гнездо, Птичье Гнездо, Утиное Гнездо, Утичье Гнездо, Бабы*, укр. *Волосожари* і рос. *Волосожары* (від

Волос та Стожари), арабське *الشرايا* *ас-Сурайа* (“Люстра”), монгольське *Мичид* ~ *Мэчид* (“Мавпи”, від *мич(ин)* ~ *мэч(ин)* “мавпа”), евенкійське *Улгэр* (улгэр “заплетена коса”).

Евенкійський астронім *Улгэр* співпадає з тюркським *Ülker*, але ставити питання про його запозичення з тюркських мов немає підстав, оскільки евенкійський апелятив *улгэр* “заплетена коса”, від якого він утворений, генетично пов’язаний з іншими евенкійськими лексемами: *улгэс* “заплетена коса”, *улгэн* “ключ птахів”, “низка шкурок”, “чарунка сіті”, “берег ріки, вкритий ялинами”, *улгэнмэг* “ряд дерев”, *улгэ-ми* “летіти зграсю, ключем (*про птахів*)”, нанизувати, низати”, “плести косу”, *улгэн-ми* “летіти ключем (*про птахів*)”, “зв’язувати щось в одну в’язку”, “в’язати сіть”, “нанизувати бісер”, нанайське *улгэ* “вузол” [Евенкийско-русский словарь 1958, 437–438]. Евенкійські дієслова *улгэ-ми*, *улгэн-ми*, безперечно, пов’язані з халха-монгольським *хэлхэх* “нанизувати”, “з’єднувати”, “збирати до купи”, “зв’язувати разом”, напр., *мбдг хэлхэх* “нанизувати гриби (*на нитку, мотузку*)”, від якого утворені іменники *хэлхээ* “низка”, “нитка, мотузка для низання”, “зв’язок, взаємовідносини”, “індекс, покажчик” та *хэлхээс* “нитка, мотузка для низання”, “покажчик, індекс” [Монгольско-русский словарь 1958, 587], а також, можливо, з юкагірським *ire(I)* “зв’язувати” та коттським *iri* ~ *ire* “нитка”, “зав’язка, поворозка”. Семантика евенкійського астроніма *Улгэр* має типологічні паралелі в слов’янській космонімії: рос. *Волосыны* і серб.-хорват. *Влашићи, Власи*.

На тюркському ґрунті астронім *Ülker* непрозорий (турецький апелятив *ülker* ~ *ülger* “пушок на плодах”, “ворс”, ймовірно, походить від астроніма), а фонетичні зміни в астронімі у киргизській, якутській та інших мовах вказують на те, що він не має генетичних зв’язків з тюркською лексикою. Тому слушно припустити, що загальнотюркський астронім *Ülker* “Стожари” походить від свого евенкійського аналога *Улгэр*, з котрим абсолютно співпадає фонетично.

Запозичення назви сузір’я тюрками в евенків сталося у далекій давнині, коли ці народи мешкали поруч і мали тісні міжетнічні стосунки.

ЛІТЕРАТУРА

- Башкирско-русский словарь*. 32000 слов. Москва, 1996.
- Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка*. Москва, 1956. Т. IV.
- Грейвс Р. Мифы древней Греции*. Пер. с англ. К.П.Лукачяненко. Под ред. и с послесл. А.А.Тахо-Годи. Москва, 1992.
- Древнетюркский словарь*. Ленинград, 1969.
- Карпенко Ю.А. Названия звездного неба*. Москва, 1981.
- Киргизско-русский словарь*/ Сост. К.К.Юдахин. Москва, 1965.
- Мифологический словарь*. Москва, 1990.
- Монгольско-русский словарь*. Под общей ред. А.Лувсандэндэва. Москва, 1957.
- Ларичев В.Е. Колесо времени: Солнце, Луна и древние люди*. Новосибирск, 1986.
- Озенбашилы Э. Крымскотатарские имена*. Симферополь, 1992.
- Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные)*. Москва, 1974.
- Серафимов В. Плеяды// Энциклопедический словарь*. Издатели Ф.А.Брокгауз, И.А.Эфрон. Т. XXIII, кн. 46. Москва, 1898.
- Евенкийско-русский словарь*. Сост. Г.М.Василевич. Москва, 1958.
- Юхма М.Н. Заметки о чувашской космонимии// Ономастика Востока*. Москва, 1989.
- Lehmann-Nitsche R. Astronomia indigena sudamericana*. Buenos-Aires, 1925.
- Sanglax. A Persian guide to the Turkish language by Muhammad Mahdī Xān. Facsimile text with an introduction and indices by Sir G.Clauson*. London, 1960.